

Urszula Augustyniak

<https://orcid.org/0000-0003-3527-3159>

Uniwersytet Warszawski

Zmiany zarządu dóbr ziemskich i urzędnicy Radziwiłłów birżańskich od końca XVI do końca XVII wieku

Zarys treści

Przedmiotem artykułu są zmiany zarządu latyfundium Radziwiłłów birżańskich od systemu „dworu wędrownego” w końcu XVI w. do prób centralizacji podejmowanych w końcu kolejnego stulecia.

Abstract

The article is devoted to attempted changes in the management of the estates belonging to the Radziwiłł of the Biržai Line undertaken between the late sixteenth and late seventeenth century to depart from the ‘itinerant court’ system to centralise the latifundium administration.

Słowa kluczowe: Radziwiłłowie birżańscy, latyfundium, zarząd, urzędnicy, plany reform, realizacja

Keywords: Radziwiłłs of Biržai line, latifundium, management, officials, reform plans, implementation

Opanowanie przestrzeni

Ogromne latyfundium Radziwiłłów birżańskich, które według Mariusza Kowalskiego należałoby traktować jako quasi-autonomiczne „państwo magnackie”¹, a w końcowej fazie istnienia było prawdopodobnie największe w skali całej Rzeczypospolitej², powstało w wyniku wysiłku czterech pokoleń, z których każde dołączało do niego swój własny dorobek. Już Mikołaj Radziwiłł „Rudy”³ posiadał

¹ M. Kowalski, *Księstwa Rzeczypospolitej: państwo magnackie jako region polityczny*, Warszawa 2013.

² Ustępowało tylko majątkowi Kazimierza Leona Sapiehy, przed Potopem liczyło ok. 15 tys. dymów; zob. K. Żojdź, *Jan Mierzeński – klient i rezydent Bogusława Radziwiłła 1656–1665*, Oświęcim 2012, s. 35.

³ H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Rudym h. Trąby (1512–1584)*, w: PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 321–335.

dobra rozmieszczone w wielu różnych jednostkach administracyjnych, również poza Wielkim Księstwem Litewskim. Po jego śmierci w 1584 r. majątek został podzielony między dwóch synów: Mikołaja, późniejszego wojewodę nowogródzkiego⁴ oraz Krzysztofa „Pioruna”⁵. Mikołaj zostawił po sobie jednego syna Jerzego⁶, który znalazł się pod opieką „Pioruna” i nawet po uzyskaniu pełnoletniości, a potem śmierci stryja, pozostał wierny jego synom. Zmarł w 1613 r. bezpotomnie. Cały majątek podzielił między kuzynów – Janusza rokoszanina, kasztelana wileńskiego⁷ oraz Krzysztofa II, późniejszego wojewodę wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego⁸.

W efekcie latyfundium ewangelickiej linii Radziwiłłów cechowało znaczne rozproszenie poszczególnych kompleksów dóbr położonych zarówno na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak Korony. Podstawowym warunkiem usprawnienia zarządu było zatem opanowanie przestrzeni i stworzenie sprawnej komunikacji między poszczególnymi częściami latyfundium, księstwami birzańskim, słuckim i kopylskim, oraz komasacja dóbr w drodze wykupu bądź wymiany. Stworzenie scentralizowanej administracji na wzór zachodnioeuropejski⁹ było w tych warunkach niezwykle trudne, tym bardziej że w wyniku podziałów dóbr każdy z nowych właścicieli ich części lokował swą główną rezydencję i centrum zarządu w innym miejscu, w zależności od tradycji rodzinnej, własnej strategii gospodarczej, politycznej i pełnionych urzędów.

Radziwiłłowie birzańscy byli pod tym względem w gorszej sytuacji niż ich krewni z linii nieświeskiej, którzy posiadali majątności głównie na Litwie, dzięki czemu Mikołaj Radziwiłł „Sierotka” mógł założyć ordynację, której zasady dziedziczenia wykluczały podziały spadkowe i umożliwiły centralizację zarządu z głównego centrum w Nieświeżu. Toteż do prób generalnych reform dochodziło w momentach, gdy całość latyfundium była w jednych rękach, za panowania Krzysztofa II i Bogusława Radziwiłłów¹⁰ oraz córki Bogusława, Ludwiki Karoliny¹¹. Dlatego zdecydowałam się oprzeć niniejszy tekst na ich instrukcjach dla urzędników obejmujących wszystkie najważniejsze zagadnienia zarządu: „Informacji” hetmana litewskiego sporządzonej przed wyprawą wojenną do Inflant

⁴ *Idem*, *Radziwiłł Mikołaj h. Trąby (ok. 1546–1589)*, w: *ibidem*, s. 347–349.

⁵ *Idem*, *Radziwiłł Krzysztof, zwany Piorunem*, w: *ibidem*, s. 265–276.

⁶ *Idem*, *Radziwiłł Jerzy h. Trąby (1578–1613), kasztelan trocki*, w: *ibidem*, s. 234–235.

⁷ T. Wasilewski, *Radziwiłł Janusz h. Trąby (1579–1620), podczaszy lit.*, w: *ibidem*, s. 202–208.

⁸ H. Wisner, *Radziwiłł Krzysztof h. Trąby (1585–1640), wojewoda wileński, hetman w. lit.*, w: *ibidem*, s. 270–283.

⁹ A. Mączak, *From Aristocratic Household to Princely Court. Restructuring Patronage in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, w: *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650*, wyd. R.G. Asch, A.M. Birke, Oxford 1991, zwł. s. 320–321.

¹⁰ T. Wasilewski, *Radziwiłł Bogusław (1620–1669)*, w: *PSB*, t. 30, s. 161–172.

¹¹ *Idem*, *Ludwika z Radziwiłłów Karolina*, w: *PSB*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 110–112.

w 1621 r.¹², „Obserwacjach circa politica, oeconomica i rządu dobrego” koniuszego litewskiego z 1668 r.¹³ oraz instrukcji jego córki dla jej urzędników z 1694 r.¹⁴

Odnoszę się tu jedynie do gospodarki rolnej, pomijając instrukcje dotyczące miast i powinności wojskowych ziemian w dobrach radziwiłłowskich. W pierwszej części artykułu wyjaśniam trudności opanowania przestrzeni latyfundium, omawiam etapy reformy zarządu dóbr i jego główne dziedziny. W drugiej – prezentuję hierarchię, kryteria naboru i zakres obowiązków urzędników zajmujących się administracją dóbr na szczeblu centralnym i w terenie. W części trzeciej skrótowo omawiam zasady gospodarki w dobrach i płynące z nich dochody, zagadnienia omówione wcześniej szczegółowo w dwu monografiach: własnej¹⁵ i autorstwa Marka Miłunskiego¹⁶. W we wszystkich trzech częściach tekstu staram się porównywać na bieżąco system zarządu dóbr i zmiany w grupie urzędniczej za Krzysztofa II i Bogusława Radziwiłłów w celu podkreślenia podobieństw i różnic w ich podejściu do zagadnienia modernizacji oraz centralizacji zarządu latyfundium.

1. Etapy reformy administracyjnej

Za rządów Krzysztofa Radziwiłła porządkowanie administracji rozpoczęto od komasacji dóbr i wykupywania współwłaścicieli majątności (m.in. Zabłudowa, Kojdanowa)¹⁷, dla uniknięcia sytuacji, w której jeden dwór miał dwu właścicieli.

¹² AGAD, AR, dz. XI, nr 37, Informacja ode mnie Krzysztofa Radziwiłła Ks[iażę]cia na Birżach i Dubinkach, Hetmana Polnego WKsL [...] dana i powierzona do ręki sług moich [...] które oni z inszymi do te[go] należącymi osobami i z Ich Mciami Pany przyjacioły ode mnie użytymi komunikować i do ich wiadomości donieść mają, jakoby pod terazniejszy mój do Inflant odjazd koło zborów, spraw prawnych i majątności tak moich jako synowca me[go] Ks[iażę]cia Je[go] Mci Bogusława Radziwiłła był rząd i dozór zachowany”, 16 VIII 1621 w Wiżunach, s. 176–190 (dalej: „Informacja” w Wiżunach, 1621 r.).

¹³ AGAD, AR, dz. XI, nr 51, [B. Radziwiłł], „Obserwacje pewne circa politica, oeconomica i rządu dobrego, które życzyłbym, aby w domu naszym były in usum, bo inaczej, choćby kto najświętsze miał majątności, nie będzie miał nigdy pewnej intraty, czego sam z eksperiencji doszedł i majątności tylko się będą pocierały”, s. 342. Autorstwo B. Radziwiłła uznał W. Syrokomla, *Przyczynki do historii domowej w Polsce*, Wilno 1858. Z analizy treści wynika, że „Obserwacje” opierają się także na spostrzeżeniach stryja Bogusława.

¹⁴ *Instrukcija Liudovikos Karolinos Radvilaitės valdų administracijai*, Bžegas, 1694.III.29, w: *Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a.*, oprac. Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, red. M. Jučas, Vilnius 1985, s. 12–15.

¹⁵ U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.

¹⁶ M. Miłunski, *Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669*, w: *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 195–283.

¹⁷ W sprawach o wykupienie od Ostrogskich ich części Kojdanowa zob. AGAD, AR, dz. IV, t. 23, kop. 301, K. Radziwiłł do S. Lenko, 27 XII 1615 r., spod Smoleńska, list 107; *ibidem*, kop. 302, tenże do P. Progulbickiego, 9 IX 1616 r., z Owanty, list 124 i 17 XI 1616 r., z Kiejdan, list 132. W sprawach

Porządkowanie praw własności nabrało tempa w latach 1613–1621, w związku z koniecznością uregulowania spraw spadkowych po Jerzym Radziwiłła kasztelanie trockim oraz przejęcia opieki nad dobrami stryjecznego siostrzeńca Władysława Dorohostajskiego¹⁸ i bratanka Bogusława Radziwiłła¹⁹ po śmierci ich ojców²⁰. Rok 1621 otwiera drugi etap – regulacji (polubownie lub na drodze sądowej) rozgraniczeń między dobrami Radziwiłła i innych magnatów, zamknięty ok. 1630 r. Etap trzeci to lata 1625–1629, kiedy hetman, odsunięty od spraw publicznych w wyniku niełaski królewskiej²¹, całą swą energię wyładowywał w gospodarowaniu.

Dopiero w ostatnich latach życia nastąpił spadek aktywności hetmana, który z powodu złego stanu zdrowia wycofywał się powoli z życia publicznego i rozpoczął przygotowania do przekazania majątności synowi²². Ostatni etap reorganizacji zarządu dóbr za jego „panowania” można datować od ok. 1635 r., kiedy to za zasługi w kampanii smoleńskiej 1633–1634 otrzymał od króla Władysława IV ekonomię mohylewską. W porządkowaniu zarządu nowego terytorium rewizorowie hetmana mogli spożytkować dotychczasowe doświadczenia, m.in. koncypując projekty nowych wzorów inwentarzy: „żeby się w nich i najmniejsza rzecz prawdziwie wyraziła przy każdej wsi. Także opisanie skąd się i jakiej spodziewać intraty i jakiejkolwiek i skądkolwiek akcesyi”²³. Według projektu Piotra Kochlewskiego dochody z Malewyszczyny miano przeznaczyć m.in na wykup z zastawów i arend majątności radziwiłłowskich na Litwie i Podlasiu²⁴.

Jak widać, prace nad reformą zarządu dóbr trwały nieprzerwanie przez cały okres rządów księcia Krzysztofa, w różnych dziedzinach i z różnym powodzeniem. Wynikało to zarówno z dziedzicznej w jego rodzie funkcji hetmańskiej, uniemożliwiającej skupienie się na sprawach administracyjnych, jak i z przejmowania z tytułu dziedziczenia lub obowiązków opieki nowych majątności, które trzeba było włączać w projekty ujednoczenia administracji. Długie okresy nieobecności w swych dobrach w czasie kampanii wojennych – w 1615 r. udziału w traktatach

o wykupienie Zabłudowa zob. *ibidem*, kop. 304, tenże do S. Puksyty Klawsgielowicza, 11 VIII 1619 r., z Lubecza, list 204, 204: sprawa wykupienia od J. Ostrogskiego jego części Zabłudowa. Inaczej H. Lulewicz w biografii Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, w: PSB, t. 30, s. 274: o wykupieniu 1/4 Zabłudowa w 1599 r. od J. Zasławskiego, a przedtem reszty tych dóbr od J. Sapięhy i A. Leszczyńskiego.

¹⁸ S. Herbst, *Dorohostajski Władysław (1611–1638)*, w: PSB, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 335.

¹⁹ T. Wasilewski, *Radziwiłł Bogusław...*, s. 161–172.

²⁰ Ojciec Władysława, Krzysztof Dorohostajski zmarł w 1615 r.; zob. K. Lepszy, *Dorohostajski Krzysztof Mikołaj (1562–1615)*, w: PSB, t. 5, s. 331–333; ojciec Bogusława, Janusz Radziwiłł w 1620 r.; zob. T. Wasilewski, *Radziwiłł Janusz h. Trąby (1579–1620)*..., s. 202–208.

²¹ H. Wisner, *Król i książę*, „Rocznik Białostocki” 11, 1972, s. 53–100.

²² Zob. T. Wasilewski, *Radziwiłł Janusz h. Trąby (1612–1655), wojewoda wil., hetman w. lit.*, w: PSB, t. 30, s. 208–215.

²³ AGAD, AR, dz. V, nr 17289, S. Wieliczko do K. Radziwiłła, 3 VI 1635 r., z Mohylewa.

²⁴ AGAD, AR, dz. V, nr 6956, P. Kochlewski do K. Radziwiłła, 6 IX 1635 r., ze Słucka.

pokojowych z Moskwą pod Smoleńskiem, w latach 1617–1625 w wojnach ze Szwedami w Inflantach i Kurlandii, w latach 1633–1635 w zwycięskiej wojnie z Moskwą – starał się Radziwiłł zrekompensować pisemnymi instrukcjami („informacjami”, „pamięciami”) dla sług odpowiedzialnych za konkretne sprawy dotyczące administracji całego latyfundium oraz pojedynczych włości i majątków. Rozporządzenia dotyczące zarządu całości dóbr z lat 1615–1623 i 1621–1624 – pozornie formułowane pod presją okoliczności, przed wyjazdem hetmana na komisję moskiewską i wyprawę inflancką – są faktycznie kontynuacją podjętej już wcześniej konsekwentnej akcji reformatorskiej. Na szczegółowe omówienie zasługuje zwłaszcza „Informacja” w Wiżunach z 1621 r., stanowiąca zarys nowej koncepcji administracyjnej, kontynuowanej w latach 30.

Reforma komunikacji

W słabo zurbanizowanym i połączonym rzadką siecią szlaków komunikacyjnych Wielkim Księstwie Litewskim niezbędne było sprawowanie stałego nadzoru w terenie nie tylko za pośrednictwem urzędników magnata, ale i przez niego osobiście. Za czasów Krzysztofa „Pioruna” funkcjonował system „zarządu wędrownego”, który odziedziczył jego syn. Punktem wyjścia do reformy administracyjnej stała się przeprowadzona w 1621 r. reforma komunikacji między głównymi kompleksami dóbr rozciągających się od granicy z Inflantami do ziem ruskich, poprzedzająca reformę administracyjną. Cały obszar „państwa” radziwiłłowskiego został wówczas podzielony na dwa „trakty”: lubelski i podlaski (z księstwami birżańskim i dubińskim) oraz ruski i poniemuński (z księstwami słuckim i kopylskim). Zaczęła działać poczta między Wiżunami a Wilnem, skąd korespondencję przekazywano do aktualnego miejsca pobytu hetmana²⁵. Zmiany wprowadzone przez Bogusława Radziwiłła jako generalnego namiestnika Prus Książęcych w latach 1657–1669 wynikały z przeniesienia centrum zarządzania z Birż do Słucka. Spowodowało to, że połączenie komunikacyjne między Wilnem i Słuckiem stało się kluczowe, a do przesyłania korespondencji na tym odcinku powołano w grudniu 1622 r. specjalnych posłańców. Książę Bogusław upatrywał w takim rozwiązaniu sposób na bardziej terminowe dostarczanie korespondencji, pisał: „Chcę mieć i rozkazuję aby to w dalszą nie poszło zwłokę i żebyś WM zaraz zniósłszy się z p. Polmanem postawił na poczcie ze dwóch jakich słusznych ziemian w Księstwie Słuckim a trzeciego w Lubeczu uwolniwszy ich od inszych wszystkich kontrybuty i powinności a to samo tylko zleciwszy żeby listy raz co tydzień odwozili z Słucka do Wilna i oddawali na pocztę pana Monesową, a po tym na teź pocztę odbierając responsy moje odwozili do Słucka. Przez co się nie

²⁵ K. II. Radziwiłł, *Instrukcja p. Paczanowskiemu dana r. 1621*, w: *Instrukcijos Kristupo Radvilos valdy seniūnams*, b.v., 1621, w: *Instrukcijos feodalinių valdy...*, s. 2.

tylko tego kosztu niepotrzebnego umniejszy, który coraz na posłańców nie mały trzeba ważyć, ale oraz nierównie prędzej będą mogły listy przechodzić, i będę mógł z Słucka wiadomość miewać i responsy W.M. przysyłać co tydzień”²⁶. Nie zmienia to faktu, że posługę pocztową pełnili, podobnie jak w XVI w., przydzieleni do niej ziemianie, zwolnieni z tego tytułu z innych powinności, zatem sam system obsługi poczty i wynagradzania posłańców pozostał bez zmian. Odpowiedzialnym za funkcjonowanie poczty uczynił Bogusław starostę lubeckiego Andrzeja Towarnickiego, zapewne ze względu na centralne położenie Lubcza na skrzyżowaniu ustanowionych przez jego stryja traktów, w mniej więcej takiej samej odległości między głównymi punktami obiegu korespondencji pocztowej: wileńskiej ze Słuckiem, a mińskiej z Wilnem.

Główne działy administracji

W instrukcji z 1621 r. problematykę zarządu dóbr podzielono na kilka grup zagadnień: 1. „Rząd koło zborów” wraz ze szkołami i szpitalami, sprawowany przez „sługi starsze” i duchownych; 2. „Zawiadywanie sprawami prawnymi” przez „dozorców” spośród oficjalistów dóbr wraz z pomocnikami spośród sług i ziemian; 3. Nadzór nad gotowością wojskową sług, jurgieltników i ziemian sprawowany przez „starszych” spośród sług; 4. „Dozór generalny o gospodarskich i inszych wszystkich ziemiach”, pełniony przez ekonomów, po dwu w każdym z traktów, odpowiedzialnych także za ogólny nadzór nad finansami. Jak widać, autor instrukcji uwzględnił w niej wszystkie „resorty” zarządzane centralnie. Poniżej omówię tylko te z nich, które były bezpośrednio związane z zarządem dóbr ziemskich przez urzędników na szczeblu centralnym, skupiając się na pokazaniu różnic w ich hierarchii i znaczeniu w ordynacjach kolejnych właścicieli latyfundiów.

Na wstępie należy jednak wyjaśnić znaczenie dla funkcjonowania zarządu dóbr dwu wymienionych w „Informacyi” resortów, które nie były bezpośrednio związane z administracją: opieki nad zborami ewangelicko-reformowanymi i obsługi prawnej transakcji związanych z dziedziczeniem, wymianą i arendowaniem dóbr.

„Rząd koło zborów” jako zaplecze administracji

Krzysztof II Radziwiłł umieszczał „rząd koło zborów” na początku swoich instrukcji i ordynacji. Na synodzie w 1627 r., którego dyrektorem był hetman, podział zborów litewskich na dystrykty został uzgodniony z podziałem administracyjnym jego dóbr poprzez wprowadzenie traktów. Wynikało to, poza motywacjami wyznaniowymi, ze względów praktycznych. „Pobożni mężowie” – superintendenci dystryktów Kościoła Ewangelicko-Reformowanego byli nie tylko opiekunami

²⁶ AGAD, AR, dz. IV, t. 5, k. 54, nr 250, B. Radziwiłł do W. Huryna, 23 XII 1662 r.

zborów położonych w traktach litewskim i podlaskim (dystrykt trocki) oraz ruskim i poniemuńskim (dystrykt wileński), lecz współpracowali stale z administracją radziwiłłowską na podległych im terenach. Duchowni ewangelicko-reformowani pełnili w zarządzie dóbr radziwiłłowskich rozmaite funkcje. Zobowiązani byli, wraz z ekonomami i rewizorami, do wysłuchiwania skarg poddanych w ramach inspekcji dóbr, występowali w roli „koryfeuszy” w codziennym dozorcze poczynaniach urzędników, a zakres ich działania wykraczał nieraz poza duchowną wokaację – pośredniczyli w zawieraniu kontraktów handlowych i staraniach o pożyczki u mieszczan i Żydów, a czasami – wbrew kanonom synodów – sami obejmowali funkcje starostów²⁷. Organizację zborową można uznać za czasów hetmana litewskiego za integralną część administracji latyfundiów. Zdaniem Tadeusza Wasilewskiego sytuacja zmieniła się diametralnie po objęciu dóbr przez Janusza Radziwiłła, który zaczął rządy od usunięcia urzędników wyznania ewangelicko-reformowanego i arian nominowanych przez zmarłego, a przede wszystkim duchownych ewangelicko-reformowanych, którzy przechodzili na służbę Bogusława Radziwiłła²⁸. Autor biogramu księcia Janusza nie uzasadnia szerzej swej tezy i nie wiemy, czy nadal pełnili w jego dobrach jakieś funkcje administracyjne. W instrukcji z 1686 r. ich rolę sprowadzono do nauczania poddanych „słowa Bożego”, zgodnie z profesją²⁹.

Zawiadywanie sprawami prawnymi

Bogusław Radziwiłł zarządził, by przy rozpatrywaniu spraw zapisów, rozgraniczeń i ugód o dobra w zjazdach ekonomów „zawsze mieć przy tym poważnego i umiejętnego jurystę, można li ewangelika”³⁰. Według Marka Miłuńskiego Bogusław Radziwiłł miał jednego urzędnika, Jana Petelczyca, odpowiedzialnego za pomyślne załatwienie spraw prawnych dotyczących Słucka³¹. Nie został zatem wyodrębniony jakiś centralny wydział prawny, lecz kontynuowano praktykę z czasów hetmana litewskiego ustanawiania w każdej ważniejszej majątności urzędnika odpowiedzialnego za werbowanie jurystów i „praktyków” (trybunaliściów) jako konsultantów.

„Przywileje i monumety do prawa należące” gromadzono w skarbcu – od czasów „Pioruna” w Owińcie, następnie w Dubienkach, wreszcie w Lubeczu. Znalazły się tam także dokumenty „obiegu wewnętrznego”, wytwarzane przez

²⁷ Szerzej na ten temat U. Augustyniak, *Duchowni klienci Krzysztofa II Radziwiłła. Kondycja i funkcje duchowieństwa ewangelicko-reformowanego w dobrach radziwiłłowskich w pierwszej połowie XVII wieku*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 3, 1989, s. 159–175.

²⁸ T. Wasilewski, *Radziwiłł Janusz h. Trąby (1612–1655)*..., s. 210.

²⁹ *Instrukcyjos Birżų dvaro administracijai*, Birżai, 1686, w: *Instrukcyjos feodalinių valdų...*, s. 49–50: 1. O nabożeństwie i obejściu duchownych.

³⁰ *Instrukcija Boguslovo Radvilos valdų ekonomas*, Varšuva, 1669, VI.3, w: *ibidem*, s. 10.

³¹ M. Miłuński, *op. cit.*, s. 276.

administrację dóbr: inwentarze posiadłości, sumariusze dochodów i wydatków, „liczby” (rachunki) urzędników, prawa i przywileje ziemian i poddanych z poszczególnych majątności oraz skargi i petycje. Wszystkie te akta, wraz z prywatną korespondencją Radziwiłła, podzielone były na fascykuly według kryterium merytorycznego na akta publiczne, dokumenty rodzinne i „sprawy zborowe” oraz przynależności procesowej według osób. Taki podział akt, ustalony na zrzębach położonych przez urzędników księcia Krzysztofa, stosowano jeszcze w czasach księcia Bogusława i Ludwika Karoliny. Zarzut koniuszego litewskiego w „Obserwacjach circa politica, oeconomica i rządu dobrego...”, że jego przodkowie „w sakwach wozili kancelaryjne” jest nieprawdziwy. Kancelaria Radziwiłłów birżańskich funkcjonowała pod opieką jednego urzędnika przez cały interesujący nas okres. Jedyna zmiana polegała na tym, w czasach Krzysztofa II była związana z konkretną osobą, a za Bogusława – z główną rezydencją. W okresach podróży magnatów przewożono natomiast (oczywiście nie w „sakwach”, a na specjalnym wozie) kancelarię podróżną, do której wpływała bieżąca korespondencja kierowana do aktualnej „rezydencji” – miejsca pobytu patrona, którą w czasie bezkrólestwa po śmierci Jana Kazimierza stał się przejściowo Zabłudów.

Twórcami dokumentacji dóbr byli przede wszystkim ekonomowie i rewizorowie, redagujący ją „in formam, która najlepsza zdać się im będzie”³². Przy sporządzaniu inwentarzy majątności, sumariuszy dochodów (intra) i urodzajów urzędnicy Radziwiłła stosowali się jednak do formuły tych dokumentów (spisywanych najpierw po rusku, potem po polsku) utrwalonej w Wielkim Księstwie od lat 60. XVI w. i kontynuowali działalność swoich poprzedników z kancelarii „Pioruna”. Świadczy o tym choćby krótki termin (10 tygodni), w jakim mieli przedstawić patronowi pierwszy „komput” dochodów i wydatków, na podstawie już istniejących sumariuszy nierealny, gdyby trzeba było zaczynać „od zera”. Zgodnie z „Informacją” z 1621 r. istniejąca dokumentacja dóbr miała zostać zweryfikowana i uporządkowana. Warto zauważyć, że zadanie to podjęto w dużej mierze z inicjatywy urzędników hetmana; np. w 1627 r. Samuel Skrzyński przedstawił projekt „komputacji” regestrów dochodów z dóbr, opartej na szacunkowych obliczeniach zysków z całych włości, a nie tylko poszczególnych majątności i folwarków. Projekt ten był zwalczany przez oficjalistów radziwiłłowskich ze względu na ich prywatny interes, na co wskazywał patronowi jego autor: „Wiem o tem, że do WKsM pisano, żeby WKsM nie pozwolił na komputację, powiadając że więcej szkody będzie niżli pożytek. To się nigdy nie najdzie, żeby nie miał być pożytek WKsMci. Bo to jest fabryka starostów, żeby tylko oni sobie pożytek mieli a WKsM nic po staremu”³³. W 1630 r. przeprowadzono także gruntowną

³² „Informacja” w Wiżunach, 1621 r., s. 181.

³³ AGAD, AR, dz. V, nr 14524, S. Skrzyński do K. Radziwiłła, 24 VI 1627 r., z Ostaszyna.

kwerendę w Metryce Koronnej w poszukiwaniu praw własności i procesów dotyczących dóbr Radziwiłłów od XV w.³⁴

Nowością, kontynuowaną przez administrację Bogusława i Ludwika Karoliny, było zobowiązanie ekonomów do sporządzania inwentarzy dóbr w trzech egzemplarzach (dla urzędnika, dla księcia i *ad acta*) oraz corocznej ich aktualizacji przy okazji przeprowadzania przez rewizorów „liczby” (rozliczeń) z urzędnikiem³⁵.

Sprawy skarbowe i fiskalne

Wiemy, że w czasach Krzysztofa Radziwiłła funkcjonował na jego dworze skarbnik (podskarbi), powoływany okresowo spośród zaufanych sług, najczęściej sekretarzy (jak Piotr Kochlewski³⁶), z którym mieli się rozliczać starostowie głównych majątności, jak np. Birże³⁷. Nie oznaczało to jednak stworzenia skarbu centralnego, a funkcje podskarbiego ograniczały się zapewne do notowania dochodów i rozchodów oraz wypłacania pensji jurgielnikom. Wady takiego rozwiązania wyszły na jaw w okresie nieobecności w Rzeczypospolitej Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1641 i rządów Jana Sosnowskiego, który w latach 1642–1649 pełnił funkcję głównego ekonomy, a w latach 1649–1655 sprawował namiestnikostwo (generalny zarząd) nad dobrami księstwa słuckiego praktycznie bez kontroli.

Novum wprowadzonym przez Bogusława Radziwiłła było ustanowienie w pierwszej połowie 1668 r. w Słucku „urzędu kamery”, czyli odrębnego resortu administracji, odpowiedzialnego za sprawy skarbowe i fiskalne. Nazwa „kamera” sugeruje nawiązanie do zasad kameralistyki, z którymi Bogusław musiał się zapoznać jako gubernator pruski. Kameralizm był pewną odmianą merkantylizmu i jego rozwój przypada na koniec XVII oraz na XVIII stulecie. Jego naczelną zasadą było zwiększenie dochodów skarbowych władcy poprzez wydzielenie dwóch pionów administracyjnych: centralnego – obsługiwanego przez urzędników zwanych kameralistami i fiskalnego – składającego się z poborców podatkowych³⁸, nad którym pieczę winien mieć „kamermaister” („rentmeister”), odpowiednik polskiego podskarbiego. Zasada zastosowana w przypadku tego urzędu była więc podobna do poprzednio omawianych. Co więcej, nadal nie wiadomo, czy kamera słucka obejmowała swym działaniem całość dóbr koniuszego litewskiego, czy też – jak inne założenia modelu całościowej organizacji dóbr jego autorstwa – dotyczyła

³⁴ BK, rkps 1540, nr 68, K. Radziwiłł, „Pamięć p. Lenkowi do Warszawy”, 1630 r.

³⁵ „Informacja” w Wiżunach, 1621 r., s. 184–185; por. *Instrukcija Liudovikos Karolinos Radvilaitės valdų administracijai*, Bżegas, 1694.III.29, w: *Instrukcijos feodalinių valdų...*, s. 16, pkt 34.

³⁶ O nim: M. Jarczykowa, „Papirowe materie” Piotra Kochlewskiego. *O działalności pisarskiej sekretarza Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 2006, zwł. s. 92–140.

³⁷ *Instrukcija p. Dowgiałłowi Stryscie staroście birżańskiemu dana 2 novembra a. 1621*, w: *Instrukcijos feodalinių valdų...*, nr 1, *Instrukcijos Kristopo Radvilos valdų seniūmans*, b.v., 1621, 4. pkt 16, s. 6.

³⁸ E. Stańczak, *Kamera saska za czasów Augusta III*, Warszawa 1973, s. 17–18.

tylko Słucka jako nominalnego centrum zarządu dóbr? W jakim stopniu model funkcjonował w rzeczywistości? Które elementy były już wprowadzone, które – jeszcze nie, a których nigdy nie wprowadzono? Czy nowy system był skuteczny, czy sprawdził się w praktyce?

2. Urzędnicy

Na wstępie należy wyjaśnić, co znaczyło to określenie w terminologii dokumentów ekonomicznych Radziwiłłów w interesującym nas okresie, ponieważ w literaturze funkcjonują na ten temat opinie niespójne lub wręcz błędne, wynikającego z mieszania urzędników różnych szczebli i o odmiennych zakresach obowiązków, odpowiadających za funkcjonowanie dworu pańskiego i gospodarkę w dobrach³⁹. Należy zatem podkreślić, że urzędnikami nazywano w źródłach ekonomicznych i korespondencji radziwiłłowskiej wyłącznie osoby związane z patronem stałym kontraktem, najczęściej zaprzysiężone i otrzymujące z tego tytułu jurgielt wypłacany w gotówce. Nie byli zatem urzędnikami ani duchowni (o czym już wspomniano wyżej), ani wykwalifikowani juryści (prawnicy) zatrudniani do prowadzenia spraw dotyczących własności dóbr oraz ich asystenci (agenci). Jedynymi ludźmi z zewnątrz klienteli radziwiłłowskiej, opłacanymi w pieniądzu i uznawanymi za niezbędnych, byli wykwalifikowani juryści (prawnicy) oraz ich agenci, angażowani w sprawach procesów o konkretne majątności. Ich usługi były kosztowne. Według danych z ok. 1632 r. na obsługę prawną wszystkich procesów o dobra wydano ok. 3 tys. zł⁴⁰.

Urzędnikami określa się w źródłach radziwiłłowskich starostów odpowiadających w dobrach radziwiłłowskich za zarząd miast (jak Birże) oraz poszczególnych kompleksów dóbr (włości) i pojedynczych folwarków, osoby odpowiedzialne za poszczególne działy gospodarki: leśniczych zarządzających puszciami, osoby wyznaczone do hodowli bydła mlecznego – obory (rykunów, rykunianki i podrykunianki), stawowniczych, a przed wszystkim ludzi odpowiedzialnych za „robotę rolną”: ciwunów (karbowych), gumiennych, sporadycznie także wójtów i ławników, jako przedstawicieli samorządu wiejskiego. Nadzór nad nimi wszystkimi sprawował podstarości, najwyższy rangą urzędnik średniego szczebla gospodarki dobrami, który rozliczał się z efektów gospodarowania. Przy okazji wizytacji dóbr rewizorowie mieli regulować i spisywać zakres świadczeń poddanych, wysłuchiwać

³⁹ Na przykład Adam Kaźmierczyk włączył dodatkowo do grupy oficjalistów pisarza prowentowego, pisarza propinacyjnego, magazyniera, leśniczego, stawnika, ogrodnika, dozorcę; *idem*, *Żydzi w dobrach prywatnych*, Kraków 2002, s. 61; więcej na ten temat zob. W. Serczyk, *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław 1965.

⁴⁰ AGAD, AR, dz. XI, nr 37, „Regestr wydatku pieniędzy na sprawy K[siążę]cia Je[go] Mci”, s. 248–250.

ich próśb i skarg, ustalać rzeczywistą liczbę ludności i odzyskiwać zbiegłych chłopów – zwłaszcza jeśli uciekli „z przyczyny urzędniczej”⁴¹. W następnych latach powinni „zawsze przed rozpoczęciem liczby egzaminować każdego p. starostę według instrukcyi jemu przeszłego roku danej, jeśli jej należnie dosyć uczynił, podziękować i panu zalecić, sin minus – zganić i niełaską, jeśli się nie poprawi, pogrozić”⁴².

Powtarzające się stale w instrukcjach zalecenia Radziwiłłów, aby poddanych „przysądami żadnymi nie onerowano”⁴³, aby urzędnicy „pachołkami swymi ich nie ciemiężyli” i nie narzucali chłopom swego monopolu w zakresie propinacji lub innego towaru (np. soli) wynikają nie tyle ze względów humanitarnych, co pragmatycznych. Są pośrednim świadectwem jego opinii o postępowaniu oficjalistów i arendarzy oraz niskiego o nich mniemania. Ludzi „skromnych i gospodarnych” natomiast książe wysoko sobie cenił i starał się ich zatrzymać na urządzie, zapewne dlatego, że byli wyjątkowi⁴⁴.

Próby modernizacji zarządu centralnego

O ile Krzysztof Radziwiłł był konsekwentnie zwolennikiem zarządu kolegiального, to w reformach zarządu centralnego dóbr Bogusława Radziwiłła brak konsekwencji, a nawet racjonalnego wyjaśnienia wprowadzanych zmian oraz wahanie się od zarządu jednoosobowego do kolegiального. Za czasów hetmana najwyższe miejsce w hierarchii urzędniczej zajmowali ekonomowie, od których oczekiwał on „zgodnego i nierozdzielnego pełnienia powinności”, ale w praktyce dawał im niewielkie pole do samodzielności. W przypadku nagłej śmierci urzędnika ekonomowie mieli prawo do mianowania następcy jedynie „do dalszej rezolucyi” księcia. Natomiast Bogusław Radziwiłł dał ekonomom szerokie uprawnienia, mieli nawet prawo usuwania z urzędu ludzi, którzy okazali się niegospodarni bądź nieuczciwi – ale nadal pod warunkiem uzyskania akceptacji dokumentacji wykroczeń przez samego Radziwiłła. Do ich obowiązków należało samodzielne wyszukiwanie i zatrudnianie niższych urzędników, byle „subiectum i godne, i domowi memu sprzyjające”⁴⁵. To samo dotyczyło kryterium naboru urzędników niższego szczebla, począwszy od starostów folwarków lub majątności oraz nowo wprowadzonych rewizorów, „do której to funkcyi Niemcy, byle języka polskiego byli wiadomi, najlepsi”⁴⁶. W czasach obu Radziwiłłów sprawdzeni ekonomowie byli faktycznie dożywotni.

⁴¹ „Informacja” w Wiżunach, 1621 r., s. 184–185.

⁴² K. Radziwiłł, *Instrukcyja p. Paczanowskiemu dana r. 1621*, w: *Instrukcyjos feodalinių valdy...*, s. 1.

⁴³ „Informacja” w Wiżunach, 1621 r., s. 2, pkt 3, s. 6, pkt 19; podobnie w: *Instrukcyja Birżų valdy seniūnams*, b.v. 1666 m., w: *Instrukcyjos feodalinių valdy...*, nr 8, pkt 1, s. 22.

⁴⁴ AGAD, AR, dz. IV, t. 23, kop. 303, K. Radziwiłł do S. Pukszy Klawsgielowicza, 13 X 1618 r., list 181: o zatrzymywaniu na urządzie W. Pobikrowskiego wbrew jego chęciom odejścia.

⁴⁵ AGAD, AR, dz. VII, nr 626, „Diariusz posługi na nas włożonej”, ok. 1630 r., s. 1, pkt 5.

⁴⁶ *Instrukcyja Bogusłovo Radvilos valdy ekonomas*, Varšuva, 1669, VI, 3, pkt 9, w: *Instrukcyjos feodalinių valdy...*, s. 11.

W zamian otrzymywali od patrona zapisem testamentowym dobra w dożywocie lub wiecznością oraz rekomendacje na dożywotnie pełnienie sprawowanych urzędów. W doborze sług i oficjalistów do zarządu dóbr kierowano się przede wszystkim pragmatyzmem. O ile szlacheckie pochodzenie i przynależność do dziedzicznej klienteli radziwiłłowskiej mogła ułatwiać start w systemie administracji radziwiłłowskiej, o tyle podstawową cechą zapewniającą indywidualny awans była *praxis* w gospodarowaniu, doświadczenie praktyczne i efektywność.

Koordinację współpracy poszczególnych działów administracji miały zapewnić, zgodnie z „Informacją” z 1621 r., zjazdy ekonomów oraz „dozorców prawnych i zborowych” w Wilnie dwa razy do roku: na św. Jana (24 VI) i na „nowe lato” (Nowy Rok). Decyzje w czasie zjazdów podejmowano kolegalnie. W praktyce zjazdy te odbywały się zapewne znacznie rzadziej. Zgodnie z zaleceniem Krzysztofa II Radziwiłła, żeby „tak jednym zjazdem i jedną pracą siłę rzeczy odprawić”⁴⁷, zjazdy ekonomów miały być połączone z odbiorem półrocznych płatności ze wszystkich majątności. Objęcie przez księcia Bogusława Radziwiłła urzędu gubernatora w Prusach 14 października 1657 r. przyczyniło się do zmian poczynionych przez niego w zarządzie własnych dóbr, który dotąd funkcjonował na zasadach ustalonych przez jego stryja z wyjątkiem zmian personalnych w latach 1641 r. (po śmierci księcia Krzysztofa) oraz w 1655 r. (po śmierci żony). Wobec konieczności stałej rezydencji w Prusach ustalenie zarządu dóbr litewskich było koniecznością, a ustanowienie dwóch komisarzy *vel* konsyliarzy (Kazimierza Krzysztofa Kłokockiego i Władysława Huryna) zamiast jednego namiestnika można wytłumaczyć fatalnym doświadczeniem z jednoosobowych rządów Jana Sosnowskiego jako głównego ekonomy i gubernatora w czasie pobytu Bogusława za granicą. Należy przypomnieć, że powierzenie zarządu dwóm współpracującym ze sobą urzędnikom nie stanowiło *novum*, lecz powrót do stosowanej przez Krzysztofa II zasady sprawowania generalnego dozoru nad dobrami przez właściciela i jego dwu zaufanych „przyjaciół”. Różnica polegała na większym sformalizowaniu funkcji komisarzy oraz zwiększeniu dystansu między nimi a patronem.

Ekonomowie zeszli na drugi plan i stali się podwładnymi komisarzy. Pozornie Bogusław utrzymał ich zjazdy pod nazwą *collegium oeconomicum* lub *collegium consiliariorum* co 2 miesiące, „a najdalej ćwierć roku”, które miały być zwoływane do Słucka i Birż przez starszego konsyliarza i podejmować decyzje w sprawach dotyczących gospodarki oraz „sądy odprawować”. Decyzje miały być podejmowane wspólnie i jednogłośnie, spisywane na piśmie i kontrasygnowane przez starszego konsyliarza, a następnie przesyłane do akceptacji Radziwiłłowi. W razie usprawiedliwionej, „byle nie z lenistwa”, nieobecności jednego z ekonomów (lub konsyliarzy) miał on przygotowywać „propozycję” pisemną i przysyłać ją na zjazd. W sprawach ekonomicznych, dotyczących arend lub nowych ustaw należało

⁴⁷ „Informacja” w Wiżunach, 1621 r., s. 185.

zaprosić kamermistrza (kamermajstra), którego obecność była obowiązkowa przy „rachunkach i liczbach” – „bo inaczej w gospodarstwie nie będzie rządu”⁴⁸.

System komisaryczny sprawdził się w praktyce, kiedy w latach 1658–1663 w administracji radziwiłłowskiej dokonano ogromnego wysiłku w zakresie zinentaryzowania majątków. Mimo to w 1663 r. koniuszy litewski powrócił do zarządu jednoosobowego i powołał urząd gubernatora księstwa śluckiego i kopylskiego, na który awansował Kazimierz Kłokocki. Było to efektem przystąpienia do organizacji administracji wokół głównych centrów. Urząd gubernatora stał się więc ponad komisarzami. Utworzenie gubernatorstwa było podyktowane realnymi potrzebami, natomiast dla ustanowienia określonej hierarchii między urzędnikami centralnymi stworzył Radziwiłł jedynie nowe tytuły: gubernatora oraz starszego komisarza.

Stałym elementem administracyjnego pionu kontroli mieli być rewizorowie, ale ich funkcja się zmieniała. Zostali przydzieleni na stałe do konkretnego kompleksu majątkowego – oddzielnie dóbr ruskich (z centrum w Słucku) i oddzielnie litewskich (z centrum w Birżach) – w przeciwieństwie do okresu rządów Krzysztofa II, kiedy powoływano ich sporadycznie spośród grona zaufanych ekonomów. W obrębie całego systemu administracji rewizorzy byli w traktowani jako podwykonawcy poleceń podskarbiego. Teoretycznie powinna wobec nich obowiązywać podobna zasada jak wobec gubernatora, który nie mógł posiadać własnego gospodarstwa na terenie, nad którym sprawował pieczę. Na urząd rewizorski zostały jednak wyznaczone przez Radziwiłła osoby silnie związane z konkretnymi kompleksami dóbr, często pełniące w nich urzędy. Radziwiłł nie chciał także wykluczyć starostów z możliwości przeprowadzania rewizji. Także w tym wypadku trudno się więc doszukać się jakichkolwiek systemowych rozwiązań.

Nadrzędna rola patrona

Nadzór nad całością administracji dóbr i poradnictwo w nagłych wypadkach, zgodnie z postanowieniami instrukcji generalnych zarówno Krzysztofa, jak Bogusława Radziwiłłów („Informacyi” z 1621 i „Obserwacyi” z 1668 r.) mieli sprawować sami właściciele oraz dwaj ich szczególnie zaufani doradcy spośród urzędników ziemskich – zwani przez hetmana przyjaciółmi. Zakres osobistej ingerencji właściciela wynikał w dużej mierze z jego cech charakterologicznych. W wypadku Krzysztofa Radziwiłła nadzór daleko wykraczał poza zalecenia dotyczące ogólnej strategii gospodarczej w sferę spraw codziennych. Cechami preferowanymi u sługi były dyspozycyjność, wszechstronność, a zarazem subordynacja – wystrzeganie się nadmiernego przejawiania własnej inicjatywy: „bo lubo ja

⁴⁸ *Instrukcija Boguslovo Radvilo valdy ekonomams*, Varšuva, 1669.VI.3, w: *Instrukcijos feodalinių valdy...*, s. 11, pkt 13.

dobremu i cnotliwemu służyć wiele wierzę i siła się na niego spuszczać, przecie tego ścierpieć nie mogę, gdy się czego domyśla, a zwłaszcza co z urazą woli mej widzę”⁴⁹. Wszystkie decyzje urzędników, także ekonomów, mogły być przez niego anulowane, a jego wgląd w najdrobniejsze sprawy zarządu dowodzi niewątpliwie ogromnej pracowitości, z drugiej jednak strony jest świadectwem kontynuacji systemu gospodarowania, opartego bardziej na woluntaryzmie pańskim niż na fachowej administracji i profesjonalnym systemie rachunkowości. Warto jednak zauważyć, że traktowanie takiej metody zarządzania jako anachronicznej i konserwatywnej jest dyskusyjne, skoro system osobistego zarządu dóbr kontynuował w XVIII w. „najrzędniejszy w Polsce magnat”, Jan Klemens Branicki⁵⁰. Natomiast z odmienności charakteru Bogusława Radziwiłła oraz pełnienia przezeń funkcji gubernatora pruskiego wynikało, że w sprawach technicznych zdawał się na urzędników – co nie oznaczało, że rezygnował z osobistego nadzoru nad całością dóbr i woluntaryzmu w podejmowaniu decyzji. Efekt finalny: dążenia stryja i synowca do modernizacji zarządu dóbr były zatem podobne.

Nieudana próba centralizacji zarządu

Choć Bogusław Radziwiłł wyraźnie dążył do zaprowadzenia centrów administracyjnych w swoich majątkach, jego plany napotykały na rozmaite przeszkody, a wśród nich – uzależnienie magnata od administracji państwowej. Niewątpliwie Słuck pozostawał najważniejszym miejscem w południowej części majątków koniuszego litewskiego w Wielkim Księstwie, niemniej kilkakrotnie on sam decydował się na przeniesienie centrum w inne miejsce ze względu na praktyczne korzyści. Powody, dla których Bogusław musiał chwilowo odejść od wcześniejszych zarządzeń administracyjnych, były nie tylko natury politycznej. Zaangażowany, wraz z Michałem Kazimierzem Radziwiłłem, w budowę stronnictwa antypacowskiego w czasie okresie bezkrólewia po nagłej abdykacji Jana Kazimierza, nie mógł pozwolić sobie na pozostawanie z dala od centrum wydarzeń. Już we wrześniu 1668 r. wydał rozkaz dotyczący odpowiedniego zaopatrzenia dwóch majątków znajdujących się blisko zachodniej granicy Litwy z Koroną – Zabłudowa i Orli⁵¹, decydując się przenieść centrum administracji bliżej Korony.

Choć rezydencja w Zabłudowie i Orli miała tylko czasowy charakter, a pozycja Słucka w żadnym momencie nie została podważona, trudno zaprzeczyć, że koniuszy litewski – analogicznie jak jego stryj – musiał wykorzystywać Podlasie jako „pas transmisyjny” w komunikacji między Wielkim Księstwem a Koroną i okresowo kontynuować system „dworu wędrownego”. Zmiana polegała na tym,

⁴⁹ AGAD, AR, dz. IV, t. 23, kop. 303, K. Radziwiłł do S. Pukszy Klawsgielowicza, 13 X 1618 r., z obozu pod Purtnikami, list 181.

⁵⁰ E. Kowecka, *Dwór „najrzędniejszego w Polsce magnata”*, Warszawa 1991.

⁵¹ M. Sierba, *Radziwiłłowska dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017.

że poza wyjątkowymi sytuacjami Bogusławowi Radziwiłłowi udało się stworzyć centrum administracyjne majątków ruskich w Słucku. Niestety nie udało się dotąd odpowiedzieć na pytanie: czy w latach 60. istniało analogiczne centrum w Birżach, majątki żmudzkie bowiem w ogóle były jakby na marginesie zainteresowania księcia Bogusława, a skąpa ilość źródeł nie pozwala na zweryfikowanie tego zagadnienia.

Rozwiązania modelowego nakreślonego w „Obserwacjach” z 1668 r. nie udało się koniuszemu litewskiemu zrealizować w praktyce, a po jego śmierci problemy z zarządem dóbr wróciły w dużej mierze do punktu wyjścia, Ludwika Karolina bowiem, jako księżna neuburska, rezydowała poza Rzeczpospolitą, a faktycznym zarządem dóbr kierowała zdalnie przez urzędników. Wyniki opisanych poczynań modernizacyjnych trudno oceniać z braku danych o ich efektach w postaci wzrostu dochodowości dóbr. Niestety – o ile wiadomo – brak danych całościowych w tym zakresie. Reformy centralizacyjne księcia Bogusława pozostały niedokończone. *De facto* wprowadzono w życie jedynie podział administracji na dwa piony: wojskowy i cywilny, jednak kompetencje obsługujących je urzędników pozostały nieo określone i utrudniały sprawne działanie. Zdaniem Karin Friedrich, najlepszej obecnie znawczynie poczynań koniuszego litewskiego, jako gubernator księstwa pruskiego był on chwiejny i niepewny, ciągle odwoływał się do elektora. Także w modernizacji jego własnych dóbr widoczne są niekonsekwencje, przede wszystkim przeczucie się od zarządu kolektywnego do jednoosobowego i odwrotnie. Mnożenie urzędów i rozszerzanie biurokracji w swoim latyfundium mogło wynikać z potrzeby kompensacji dyskomfortu dumnego Radziwiłła, sprowadzonego do roli urzędnika pruskiego. Z ekonomicznego punktu widzenia było natomiast nieracjonalne, ponieważ powodowało wzrost kosztów administracyjnych. Niezależnie od hipotetycznych uwarunkowań psychologicznych tych decyzji, nie ulega wątpliwości, że przypisywanie koniuszemu litewskiemu autorstwa jakichś rewolucyjnych planów modernizacji zarządu dóbr i związanych z nim urzędników oraz instytucji jest błędem, który zresztą sama popełniłam, przeceniając znaczenie zmiany nazw urzędów z polskich na niemieckie, za którym nie stała rzeczywista zmiana hierarchii urzędów centralnego zarządu dóbr ani systemu gospodarowania. Twierdzenie Pauliny Buchwald-Pelcowej, że „Bogusława cechowało bardziej nowoczesne rozumienie wzajemnych stosunków «zwierzchnik – sługa» bo chciał zorganizować swe wielkie majątki jak przedsiębiorstwo, przynoszące jak najwięcej dochodów”⁵² uważam za uzasadnione tylko na poziomie formalnym, a nie faktycznym. Trudno też uznać, że „Postać Bogusława Radziwiłła na polu administracji należy ocenić jako absolutnie wyjątkową”⁵³, a jego propozycja modernizacji systemu zarządu

⁵² P. Buchwald-Pelcowa, *Kazimierz Krzysztof Kłokocki i drukarnia w Słucku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 12, 1967, s. 143.

⁵³ M. Miłtuński, *op. cit.*, s. 228.

jest jedynym znanym przykładem kompleksowego rozwiązania. Jak starałam się wykazać, Bogusław Radziwiłł korzystał z wcześniejszych ordynacji stryja, jedyna nowość w jego planach modernizacji zarządu dóbr dotyczyła utworzenia w głównych centrach administracji latyfundiów (a w praktyce tylko w Słucku) podwójnego zarządu cywilno-wojskowego, a sprawy intensyfikacji gospodarki rolnej w majątnościach były dla niego drugorzędne. Co więcej, w zakresie „gotowości wojskowej” odrzucenie opłaty w gotówce („pokońszczyzny”) na rzecz powrotu ziemian do osobistego pełnienia powinności wojskowej można ocenić jako anachroniczne w stosunku do ordynacji Krzysztofa Radziwiłła.

3. Zasady gospodarki w dobrach ziemskich i jej efektywność

Zasady swej polityki gospodarczej określił Krzysztof Radziwiłł w „Informacji” z 1621 r. zalecając ekonomom, by, poza podstawową funkcją nadzoru ekonomicznego, ich wizytacje w terenie służyły intensyfikacji gospodarki. Mieli bowiem „nie tylko tego postrzegać, żeby się to co [jest] w której majątności stad, obór, pożytków, budowania etc. bez uszczerbku całe dotrzymało, ale też staraniem swym życzliwym wszystkich pożytków [...] przymnażać, jako są towary leśne, przychód z soli, z lasów, z jezior, młyny, stawy, sadzawki, barcie, obory, pasznie, sianożęci, poddanych przybywanie, poprawki budowania i insze rzeczy, które dowcipem i staraniem ludzkim przywiedzone być mogą”⁵⁴. Radziwiłł nie tylko troszczył się o pomnożenie wydajności dóbr, ale i o racjonalną gospodarkę finansową.

W stosunku do wcześniejszych ordynacji radziwiłłowskich, określających tryb postępowania z dochodami z głównych majątności⁵⁵, „Informacja” z 1621 r. stanowiła znaczący postęp, dzięki dążeniu do racjonalnego spożytkowania dochodów z wszystkich dóbr. Posiadłości podzielono w niej na trzy kategorie: „1. gdzie urodzaje dobre a portu nie masz i spieniężyć zboża trudno, tam się na mieszkanie moje chować. 2. gdzie port jest, tam gumna na pieniądze, na jurgiely, sukna, korzenie obrócić. 3. podlaskie majątności jako są dosyć chlebne, tedy z nich część na mieszkanie i drogę warszawską, część na wina węgierskie, część na ostatek na spieniężenie udzielić...”⁵⁶. Jak z tego wynika, postulowanym efektem działania systemu zarządu dóbr było wprowadzenie płodów rolnych w obrót pieniężny w dwu z trzech kategorii posiadłości. Tylko tam, gdzie nie było to możliwe ze względu na trudności transportowe przewidziano spożytkowanie urodzajów w naturze

⁵⁴ „Informacja” w Wiżunach, 1621 r., s. 181.

⁵⁵ AGAD, AR, dz. XXIX, akta ekonomiczne, nr 71, „Rozporządzenie Krzysztofa Radziwiłła na Birzach i Dubinkach do urzędników birzańskich ustalające tryb postępowania z dochodami z majątności, 1604 r.”

⁵⁶ „Informacja” w Wiżunach, 1621 r., s. 184.

przez dwór magnata. Ponadto z każdej miejscowości miano „pewną kwotę żywności” dostarczać na wyżywienie dworu – raczej z „danin” ludności wiejskiej niż z folwarku⁵⁷. Koniecznych zakupów towarów luksusowych, wina i korzeni miano dokonywać ostrożnie, bez uszczerbku głównej intraty⁵⁸. W wewnętrznej gospodarce dobrach obowiązywała zasada samowystarczalności, oparta na hodowli bydła i owiec, których wełnę przerabiano na sukno, zakładanie cegielni i papierni pracujących na własny użytek oraz młynów arendowanych na korzystnych zasadach i maksymalnego wykorzystywania na własny pożytek.

Natomiast, jak wynika z instrukcji gospodarczych Bogusława Radziwiłła i Ludwika Karoliny, strategia gospodarcza następców hetmana litewskiego opierała się na dążeniu do osiągnięcia maksymalnego zbytu towarów produkowanych w dobrach, przede wszystkim towarów leśnych i zboża. W stosunkach centralnego nadzoru dóbr ze starostami i podstarościami z poszczególnych majątności chodziło nie tyle o całkowite wyeliminowanie nadużyć, co o sprowadzenie ich do kontrolowanych rozmiarów i niedopuszczanie do sytuacji, w której urzędnik będzie fałszował rachunki bezkarnie: „taką uczyniwszy szkodę będzie sobie na stronie szydził, że go w tym nie poszlakowano”⁵⁹. Dlatego usiłowano stworzyć możliwość stałego dozoru nad działalnością oficjalistów poprzez nawiązywanie, ponad ich głowę, bezpośredniego kontaktu z chłopami. Istotnym czynnikiem oceny zarówno urzędników, jak dzierżawców (arendarzy) dóbr była opinia poddanych⁶⁰. W związku z tym powołano w dobrach radziwiłłowskich instytucje samorządu wiejskiego. Zgodnie z „Informacją” z 1621 r. wójtów, ławników, ciwunów „wiernych i dobrych”, gumiennych – pośredniczących między wsią a dworem z mandatu pana – mieli wyznaczać ekonomowie bez możliwości odwołania ich przez urzędnika⁶¹. Zalecenie to w praktyce nie zostało wówczas o zrealizowane, a interwencje centralnego nadzoru dóbr raczej utrudniały normalne gospodarowanie. Z relacji rewizorów i korespondencji napływających do kancelarii Radziwiłła wynika, że oficjaliści i przedstawiciele „samorządu wiejskiego” notorycznie oskarżali się wzajemnie o pijaństwo, złodziejstwo i buntowanie chłopów.

Zarząd średniego i niższego stopnia pozostawał *de facto* niezmienny przez cały interesujący nas okres i – jak się wydaje – był typowy dla innych dóbr magnackich zarówno w Wielkim Księstwie, jak w Koronie. Sformalizowania kompetencji urzędników odpowiedzialnych za „robotę polną” i uregulowania

⁵⁷ *Ibidem*, s. 182; por. S. Inglot, *Sprawy gospodarcze Lwa Sapiehy*, w: *Studia z historii gospodarczej poświęcone Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 220.

⁵⁸ „Informacja” w Wiżunach, 1621 r., s. 182.

⁵⁹ AGAD, AR, dz. IV, t. 24, kop. 321, K. Radziwiłł do M. Pióro, 2 XII 1632 r., z Kojdanowa, list 625.

⁶⁰ AGAD, AR, dz. V, nr 13969, A. Sawgowicz do K. Radziwiłła, 3 V 1630 r., z Bystrzycy: znakomita opinia po dzierżeniu Bielicy przez p. Hendrysovą – pochwały poddanych.

⁶¹ „Informacja” w Wiżunach, 1621 r., s. 181.

zależności między nimi dotyczy dopiero projekt uporządkowania całości gospodarki w dobrach Radziwiłłów birżańskich sporządzony przez administratorów wyznaczonych przez Bogusława Radziwiłła w 1682 r.⁶² oraz instrukcja Ludwiki Karoliny Radziwiłłówny z 1686 r.⁶³ Zmiany w kierunku gospodarki towarowej dokonała Ludwika Karolina Radziwiłłówna, powołując w 1682 r. urząd generalnego faktora, odpowiedzialnego za opłacalność handlu towarami z dóbr radziwiłłowskich, „żeby pieniądze handlujące darmo nie leżały, ale żeby one zawsze na pożytek i skupowanie towarów obracał i przyczyniał coraz intraty do skarbu naszego”⁶⁴. Zarządzenie to możemy traktować jako przejaw protekcjonizmu dla towarów wytwarzanych w dobrach radziwiłłowskich i merkantylizmu, świadczącego o rzeczywistym wchodzeniu w nową epokę. Inne zawarte w instrukcji z 1694 r. zalecenia szczegółowe są pośrednim dowodem, że gospodarka rolna w dobrach Radziwiłłów birżańskich zmieniała się pod wpływem rosnących w całej Europie tendencji do gospodarki towarowej i skupiania zarządzania gospodarką rolną w rękach fachowców.

Dochody z dóbr

Najwyższe intraty z dóbr ziemskich Krzysztofa Radziwiłła, liczone w gotówce, płynęły z gospodarki leśnej. Wbrew zaleceniom, by „Puszczę ochraniać co najbardziej, żeby jej do końca nie pustoszo, gaje, gdzie się godzą zajmować i pilno ochraniać”⁶⁵, Radziwiłł (podobnie jak inni magnaci litewscy) zawierał kontrakty na arenę puszczy i produkcję materiałów drzewnych (klepki, smoły, potażu, saletry etc.) przede wszystkim z gdańszczanami, ponieważ handel z Królewcem uległ zahamowaniu w okresie wojen inflanckich. Kontrakty te, wymuszone przez brak gotówki na potrzeby kampanii inflanckich, były niekorzystne dla hetmana, który – czując się pokrzywdzony – próbował poddawać je rewizji po otrzymaniu pieniędzy. Rabunkowa gospodarka arendarzy doprowadziła do wyniszczenia puszczy w dobrach Radziwiłłów w ciągu kilkudziesięciu lat⁶⁶. Aby uniknąć powtórzenia się takiej sytuacji, w instrukcji Ludwiki Karoliny z 1686 r. zalecono szczególną ochronę puszczy birżańskiej, „ponieważ [...] przez ogień

⁶² *Instrukcijos prekybos agentui Biržų dvaro projektas*, Potsdamas, 1682.XII.1, w: *Instrukcijos feodalinių valdų...*, s. 28.

⁶³ *Ibidem; Instrukcija Biržų dvaro administracijai*, nr 11 f. pkt 8. *O robocie polnej*, w: *Instrukcijos feodalinių valdų...*, s. 54.

⁶⁴ *Instrukcijos prekybos agentui Biržų valduose projektas*, Potsdamas, 1682.XII.1, w: *Instrukcijos feodalinių valdų...*, nr 10, s. 28.

⁶⁵ NGAB, f. 694, op. 2, nr 4962, s. 102–108, „Instrukcja p. Modrzewskiem dana die 20 septembris a. 1621”, s. 2–3, pkt 10; podobnie *ibidem*, „Instrukcja p. Steckiewiczowi”, pkt 21, s. 6.

⁶⁶ AGAD, AR, dz. dz. V, nr 18923, S. Zdanowicz łowczy kojdanowski do B. Radziwiłła, 6 X 1667 r.: o wyniszczeniu puszczy kojdanowskiej przez arendarzy, nie ma już w niej nie tylko łośia, ale nawet saren.

po trzykroć a. 1673 zapalona będąc przez swawolnych ludzi za niedozorem i nieporządkiem i za złością ludzką, która nie była, jako miała być, karana [...] wielką ma w sobie ruinę, tudzież ze bardzo omal z niej do skarbu księżnej jegomości wychodzą procenta”⁶⁷.

W sumie dochody z wszystkich działów gospodarki w jego majątnościach ziemskich były z pewnością znacznie niższe niż sumy otrzymywane z ich dzierżawienia i arendowania na krótkie terminy. Gorzej przedstawiała się, w opinii samego Radziwiłła, produkcja zboża, skoro beszał rewizorów: „A co piszecie, że nie urzędnicy strony urodzajów winni, a ja powiadam, że się u chudego szlachcica na mniejszym splechetku więcej urodziło niż u mnie w tak wielkich majątnościach, toć pono na szlacheckie zboże inszy wiatr wiał, a nie ten co na moje, ale tym się to pono dzieje, że gdzie dobry tam się lepiej rodzi”⁶⁸. Ziarna spożywczego starczało na sprzedaż w Królewcu⁶⁹, ale już owies na paszę dla koni trzeba było skupować i przysyłać na duże nieraz odległości. Następcy hetmana przywiązywali dużą wagę do produkcji zboża, które – kiedy drożało – miało być sprzedawane w portach przez zaufanych faktorów, a gdy było tanie, przerabiane na gorzałkę, „którą nie do miasteczka na zubożenie ludzi, ale po wsiach rozdawać”⁷⁰. W instrukcjach Bogusława Radziwiłła⁷¹ i Ludwiki Karoliny⁷² widać dążenie do włączenia się do zwiększenia produkcji i eksportu zboża. Organizowano też skup lnu i konopi od poddanych⁷³ – zarówno na własne potrzeby, jak na sprzedaż.

Łączne dochody hetmana możemy oceniać tylko hipotetycznie, na podstawie akt gospodarczych innych Radziwiłłów⁷⁴ oraz szacunkowych ustaleń

⁶⁷ *Instrukcija Birżų valdy medžiokliui*, w: *Instrukcijos feodalinių valdų...*, pkt 1–7, 11, s. 46–47.

⁶⁸ K. Radziwiłł, *Instrukcja p. Steckiewiczowi dnia 2 octobris a. 1621*, w: *ibidem*, s. 3, pkt 10.

⁶⁹ „Informacja” w Wiżunach, 1621 r., s. 184; por. AGAD, AR, dz IV, t. 24, kop. 320, K. Radziwiłł do M. Pióro, 29 II 1632 r., ze Słucka, list 588: polecenie wywozu zboża z majątności zawilejskich „do brzegu za czasem” (na spław).

⁷⁰ K. Radziwiłł, *Instrukcja p. Steckiewiczowi dana d. 2 octobris a. 1621*, w: *Instrukcijos feodalinių valdų...*, nr 1, s. 3.

⁷¹ *Instrukcija Birżų valdy seniūmas*, b.v., 1666, w: *ibidem*, nr 8, pkt 6–7: wskazówki wysiewu i składowania zboża, s. 22–23.

⁷² *Instrukcijos prekybos agentui Birżų valduose projektas*, Potsdamas, 1682.XII.1, w: *ibidem*, nr 10, s. 28–30: obowiązki faktora skupowania towarów od poddanych i ich spieniężania.

⁷³ AGAD, AR, dz. XI, nr 35, „Pamięć Piórowi”, 20 VIII 1631 r., pkt 11–12; por. *Instrukcijos feodalinių valdų...*, s. 6, *Instrukcja p. Janowi Dowgiatłowi Stryszce*, p. 7; *ibidem*, s. 7, *Instrukcja p. Bogdanowi Makarskiemu*, p. 4.

⁷⁴ AGAD, AR, dz. II, ks. 68, „Regestr przychodu i rozchodu pieniędzy skarbu Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła wojewody wileńskiego w roku 1604, spisany przez Adama Grudziejewskiego”; AGAD, AR, dz. XXIX, teka 24, „Księga gospodarcza Jana Sosnowskiego przychodów i rozchodów po odjeździe Ksi[ą]żęcia Jegomości (B. Radziwiłła) do cudzych krajów” lata 1641–1644; AGAD, AR, dz. XXIX, t. 24, s. 1: dochód w 1641 r. – 150 769, 5; s. 26: dochód w 1642 r. – 327 825 zł, s. 37–38: w czterech latach łącznie 642 778, 15/6. Kwota „najmniej 240 tys. złp.”, podawana przez T. Wasilewskiego (*idem*, *Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z koronną od Unii Lubelskiej*

„przeciętnych” rocznych dochodów magnaterii XVII w., głównie na podstawie rachunków magnatów koronnych. Ogranicza to ich użyteczność dla porównywania z gospodarką magnatów litewskich, z których odrębnej monografii gospodarczej doczekał się tylko Lew Sapieha⁷⁵. W trakcie kwerendy nie natrafiliśmy na główną księgę gospodarczą hetmana litewskiego, która powinna zawierać zestawienie jego rocznego przychodu i rozchodu. Częstkowe rozliczenia przychodów i rozchodów z poszczególnych posiadłości z lat 1628–1630 są istotne dla badania kategorii wydatków i płac dworskich, ale dają słabe pojęcie o całości gospodarki finansowej. Można przypuszczać, że przeciętny roczny dochód Krzysztofa Radziwiłła z dóbr, nie licząc wpływów z pożyczek i zastawów mobiliiów, wynosił od 150 do 200 tys. zł. Kwotę tę podajemy, opierając się na danych o dochodach Mikołaja Radziwiłła Sierotki z 1603 r. – ok. 67 tys. zł⁷⁶ oraz o dochodach Bogusława Radziwiłła – w latach 1641–1645 – od ok. 150 tys. do ok. 300 tys. zł rocznie, przeciętnie 160 tys. zł rocznie⁷⁷. W świetle zachowanych ksiąg rachunkowych przeciętne dochody Radziwiłłów z dóbr dziedzicznych sytuowały się więc poniżej kwoty 200 tys. zł, podawanej przez Władysława Czaplińskiego i Józefa Długosza⁷⁸ jako średnia kwota rocznego dochodu magnata posiadającego „większe latyfundia”. Kwotę tę podano na podstawie informacji źródłowych o bardzo różnym stopniu wiarygodności: od (świadomie zawyżanych ze względów prestiżowych) deklaracji magnatów do rachunków sporządzanych przez oficjalistów. Kwotę 200 tys. złp. oceniamy jako maksymalną, a nie przeciętną dochodów rocznych magnatów koronnych w pierwszej połowie XVII w. Podobnie dla Wielkiego Księstwa, z którego wpływy do skarbu królewskiego ocenia się od 100 tys. zł za Zygmunta III do 300 tys. zł za Władysława IV i Jana Kazimierza⁷⁹.

W braku danych źródłowych nie można zweryfikować twierdzenia Tadeusza Wasilewskiego, że różnice między dochodami z dóbr dziedzicznych księcia Bogusława i jego stryja, ocenianymi jako nieco niższe, nieprzekraczające 200 tys. zł, „wyrównywały z naddatkiem [...] królewszczyzny, zwłaszcza z dochodów z posiadanych przez nich puszc królewskich”⁸⁰. Wiadomo natomiast, że wbrew starszej

do początku XVIII wieku, „Zapiski Historyczne” 51, 1986, nr 1, s. 47) z powołaniem na ocenę dawnego podskarbiego księcia Bogusława, wydaje się przesadzona; por. AGAD, AR, dz. V, nr 11557, obw. V, J. Pękalski do B. Radziwiłła, 16 XII 1667 r., z Zawolek.

⁷⁵ S. Ingot, *op. cit.*

⁷⁶ O finansach Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” zob. T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” (1549–1616) wojewoda wileński*, Warszawa 1999, s. 228–229: informacje nie o dochodach, lecz o wydatkach i notorycznym zadłużeniu.

⁷⁷ Zob. przyp. 75.

⁷⁸ W. Czapliński, J. Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1976, s. 72–75.

⁷⁹ Zob. zestawienie dochodów skarbu królewskiego w: U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”*. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku, Warszawa 1998, rozdz. VIII: „Finanse”.

⁸⁰ T. Wasilewski, *Walka o zrównanie praw...*, s. 47.

literaturze⁸¹ wpływy od poddanych (czynsze i działo) liczono już w czasach Ludwiki Karoliny w pieniądzu, a nie tylko według rozmiarów i różnorodności obrotu towarowego: „Jeśli też można, mają poddani talarami czynsze wydawać, co snadniej tu, niż po innych majątnościach być może, mając portowe miasto Rygę poblizu, które im *in pretio currenti*, to jest po fl. 6 mają być przyjęte, abo jaka ich cena na przyszłym sejmie będzie postanowiona. A podstarościowie z tychże samych talarów mają liczbę czynić, nie wymieniając ich na szelągi albo na inszą monetę. Zgoła żadnego sobie stąd nie mają pożytku, bo ten szczególnie jm. Książnie, a nie onym należy”⁸², a monopol na skup od poddanych, transport i rozliczenie towarów przez ustanowionego przez nią faktora przysięgłego był znakomicie zorganizowany⁸³.

Konkluzje

Majątki Radziwiłłów birżańskich, podobnie jak innych magnatów litewskich, funkcjonowały na zasadach swego rodzaju spółek właściciela, jego urzędników otrzymujących w większości wynagrodzenie w naturze, a nie w postaci z jurgiełtów oraz dzierżawców, wszystkim im bowiem (choć z różnych powodów) zależało na podniesieniu dochodowości. Jednak twierdzenie, że latyfundium Bogusława Radziwiłła „funkcjonowało jak nowoczesne przedsiębiorstwo”⁸⁴ jest oparte na planowanych przezeń założeniach reformy zarządu dóbr, a nie na ich realizacji. W obecnym stanie badań nad historią gospodarczą Wielkiego Księstwa Litewskiego stosowanie określeń „nowoczesne” i „anachroniczne” wydaje się przedwczesne, a założenie „postępu liniowego” w gospodarce magnackiej w Rzeczypospolitej XVII w. nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Świadectwem trwałości także w Koronie osobistego zarządu dóbr, opartego bardziej na woluntaryzmie pańskim niż na fachowej administracji i profesjonalnym systemie rachunkowości,

⁸¹ Zob. S. Inglot, *op. cit.*, s. 220; J. Leskiewiczowa, *Próba analizy gospodarki dóbr magnackich w Polsce. Dobra wilanowskie na przełomie XVIII/XIX wieku*, Warszawa 1964, s. 18–19, z powołaniem na: W. Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1962, s. 46: „którego zdaniem stosowanie rachunku gospodarczego opartego o kalkulację kapitalistycznego typu, tzn. przez wyceńnianie dóbr i usług [...] według panującej na nie na danym rynku ceny, jest w odniesieniu do stosunków przedkapitalistycznych postępowaniem ahistorycznym”.

⁸² *Instrukcija Birżų dvaro administracijai*, w: *Instrukcijos prekybos agentui Birżų dvaro projektas*, Potsdamas, 1682.XII.1, w: *Instrukcijos feodalinių valdy...*, s. 55, pkt 9: *O czynszach i dziale*.

⁸³ *Instrukcijos prekybos agentui Birżų dvaro projektas*, Potsdamas, 1682.XII.1, w: *Instrukcijos feodalinių valdy...*, s. 29, pkt 11–15: „A żeby się darmo podwoły z Rygi nie wracały, tedy zawsze stamtąd soli, żelaza, śledzi albo inszego jakiego towaru i jakiego się będzie onemu zdało, do spieniężenia będzie przywoził, i z pożytkiem przedawał, i spieniężał, aby się coraz przez te sumy przyczynić i przymnożyć do skarbu naszego mogło”.

⁸⁴ M. Miłuński, *op. cit.*, s. 238.

potwierdza stosowanie go jeszcze w XVIII w. przez „najrzędniejszego w Polszcze magnata”, Jana Klemensa Branickiego⁸⁵.

Ponadto, czego na ogół nie bierze się pod uwagę, podstawową grupę wydatków z dochodów stanowiły jurgielty urzędników wszystkich szczebli. Z chęci ograniczenia nadużyć wynikała zapewne próba wprowadzenia w 1621 r. jednolitego taryfikatora uposażenia (jurgieltów) urzędników w gotówce (od 150 do 60 zł) i w naturze⁸⁶ według kategorii zarządzanej majątności. Pomimo argumentacji Radziwiłła, że się „to nie na odjęcie zasług i nagród dzieje, ale tylko dla wprawienia w klubę rzeczy gospodarskich i na zabezpieczenie szkodzie mojej, którejem często przez rozerwanie intraty doznawał”⁸⁷, innowacja ta nie została chyba zrealizowana, skoro jurgielty nadal wypłacano od przypadku do przypadku, gdy akurat była gotówka. W tej sytuacji urzędnicy czuli się usprawiedliwieni, łącąc dziury we własnym budżecie przez manipulowanie dokumentacją skarbową i „wziątki” od chłopów i faktorów.

W tej sytuacji rozbudowywanie przez Bogusława Radziwiłła centralnego zarządu dóbr i mnożenie urzędów centralnych ponad potrzebę stanowiło poważne obciążenie dla jego własnej administracji dobrami. Jak jednak słusznie zauważył Marek Miłtuński, skoro nawet Jan Sobieski, uważany za dobrego gospodarza, nigdy nie uporał się z oszustwami urzędników z powodu słabego, starego aparatu kontroli⁸⁸ i nie umiał zreformować swego latyfundium – nie powinniśmy się spodziewać, że inni magnaci z połowy XVII w. potrafili tego dokonać⁸⁹. Formułując oceny relacji między reformatorskimi założeniami zarządu dóbr magnackich w nowożytnej Rzeczypospolitej a ich realizacją, należy pamiętać, że „każdego kto zetknął się ze źródłami z archiwum dworu magnackiego musi zainteresować nie tylko odpowiedź na pytanie «jak to wyglądało», ale «jak to było robione?»”⁹⁰.

Streszczenie

Celem artykułu jest wyjaśnienie przyczyn trudności z realizacją prób zmiany systemowej zarządu latyfundium ewangelickiej linii Radziwiłłów, podejmowanych przez Krzysztofa II (1585–1640) hetmana litewskiego i wojewodę wileńskiego, Bogusława (1620–1669) koniuszego litewskiego i jego córkę Ludwikę Karolinę (1667–1695), księżną neuburską (1687–1695) i pokazanie rzeczywistego zakresu zmian organizacji komunikacji, kancelarii, skarbowości oraz obsługi prawnej zarządu dóbr. Omówiono także kryteria naboru, hierarchię, kompetencje i zakres samodzielności urzędników najwyższego i średniego szczebla administracji. Główną tezę autorki jest zanegowanie traktowania modernizacji zarządu dóbr magnackich jako efektu postępu liniowego oraz wykazanie konieczności utrzymania tradycji osobistego nadzoru właścicieli przez objazdy majątności w całym omawianym okresie.

⁸⁵ E. Kowecka, *op. cit.*, s. 4.

⁸⁶ „Informacja” w Wizunach, 1621 r., s. 183.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 182.

⁸⁸ M. Ujma, *Latyfundium Jana Sobieskiego 1652–1696*, Opole 2005, s. 81–87.

⁸⁹ M. Miłtuński, *op. cit.*, s. 228.

⁹⁰ E. Kowecka, *op. cit.*, s. 4.

Changes in the Estate Management and Officials of the Radziwiłłs of Biržai from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century

Summary

The article aims to explain the reasons behind difficulties with the introduction of a systemic change in the management of the latifundium belonging to the Evangelical line of Radziwiłłs, undertaken by Lithuanian Hetman and Voivode of Vilnius Krzysztof II (1585–1640), Equerry of the Grand Duchy of Lithuania Bogusław (1620–1669), and his daughter Princess Ludwika Karolina (1667–1695), Countess Palatine of Neuburg (1687–1695). The study shows the actual scope of changes in the organisation of communication, the chancellery, treasury, and legal service of the estate management. It also discusses the recruitment criteria, hierarchy, authority, and scope of independence of officials at the highest and middle levels of administration. The author's primary purpose is to negate the perception of modernisation of estate management as an effect of linear progress and demonstrate that it was necessary to maintain the tradition of owners' personal supervision through estate tours throughout the whole discussed period.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (AR), dz. II, ks. 68; dz. IV, teka 4, k. 46, nr 39–45; teka 5, kop. 54, nr 250; teka 6, kop. 65, nr 519, 525; k. 67, nr 562; teka 7, kop. 72, nr 687, t. 6, k. 65, nr 519; dz. V, nr 14524, 6865I; dz. XI, nr 51, [B. Radziwiłł], „Obserwacje pewne circa politica, oeconomica i rządu dobrego, które życzyłbym aby w domu naszym były in usu, bo inaczej, choćby kto największe miał majątności, nie będzie miał nigdy pewnej intraty, czegom sam z eksperencyi doszedł i majątności tylko się będą pocierały”, s. 338–351; dz. XXIX, teka 24, nr 51; dz. XXIX, nr 71, teka 24; dz. XXV, nr 176, 2977, 3870. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (BUW), zbiory specjalne – dział rękopisów, nr 1171.

Źródła drukowane

Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a., oprac. Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, red. M. Jučas, Vilnius 1985.
Niezabitowski S., *Dzienniki 1695–1700*, oprac. A. Sajkowski, Poznań 1998.
Radziwiłł B., *Autobiografia*, wstęp i oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1979.
Volumina legum, t. 4, Konstytucje sejmu warszawskiego za Jana Kazimierza R. 1659, p. 17: Praesidium słuckie, vol. 680, s. 317–318.

Opracowania

Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.
Augustyniak U., *Duchowni klienci Krzysztofa II Radziwiłła. Kondycja i funkcje duchowieństwa ewangelicko-reformowanego w dobrach radziwiłłowskich w pierwszej połowie XVII wieku*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 3, 1989, s. 159–175.

- Augustyniak U., *Wazowie i „królowie rodacy”*. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku, Warszawa 1998.
- Bagińska E., *Dobra Radziwiłłów linii birżańskiej na Podlasiu w XVII w.*, „Białostoczczyzna” 1996, nr 4, s. 4–13.
- Buchwald-Pelcowa P., *Kazimierz Krzysztof Kłokocki i drukarnia w Słucku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 12, 1967, s. 135–172.
- Czapliński W., *Długosz J., Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*, Warszawa 1976.
- Degiel R., *Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000.
- Dybaś B., *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII w.*, Toruń 1998.
- Ingłot S., *Sprawy gospodarcze Lwa Sapiehy*, w: *Studia z historii gospodarczej poświęcone Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 165–226.
- Jarczykowa M., *„Papirowe materie” Piotra Kochlewskiego. O działalności pisarskiej sekretarza Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 2006.
- Każmierczyk A., *Żydzi w dobrach prywatnych*, Kraków 2002.
- Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” (1549–1616) wojewoda wileński*, Warszawa 1999.
- Kowalski M., *Księstwa Rzeczypospolitej: państwo magnackie jako region polityczny*, Warszawa 2013.
- Kowecka E., *Dwór „najrzędniejszego w Polsce magnata”*, Warszawa 1991.
- Kula W., *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1962.
- Leskiewiczowa J., *Próba analizy gospodarki dóbr magnackich w Polsce. Dobra wilanowskie na przełomie XVIII/XIX wieku*, Warszawa 1964.
- Lulewicz H., *Radziwiłł Jerzy h. Trąby (1578–1613), kasztelan trocki*, w: PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 234–236.
- Lulewicz H., *Radziwiłł Krzysztof, zwany Piorunem*, w: PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 264–276.
- Lulewicz H., *Radziwiłł Mikołaj h. Trąby (ok. 1546–1589)*, w: PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 347–349.
- Lulewicz H., *Radziwiłł Mikołaj zwany Rudym h. Trąby (1512–1584)*, w: PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 321–335.
- Malczewska M., *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa–Poznań 1985.
- Mączak A., *From Aristocratic Household to Princely Court. Restructuring Patronage in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, w: *Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650*, wyd. R.G. Asch, A.M. Birke, Oxford 1991, s. 315–327.
- Miłuński M., *Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669*, w: *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 195–283.
- Pośpiech A., Tygielski W., *Spółeczna rola dworu magnackiego*, „Przegląd Historyczny” 68, 1978, nr 2, s. 15–237.
- Rachuba A., *Sosnowski Jan*, w: PSB, t. 40, Warszawa–Kraków 2000–2001, s. 549–552.
- Rachuba A., *Sprawa dóbr Radziwiłłów birżańskich w latach 1655–1662*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 7, 1997, s. 51–70.
- Serczyk W., *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław 1965.
- Sierba M., *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585–1695)*, Białystok 2017.
- Stańczak E., *Kamera saska za czasów Augusta III*, Warszawa 1973.
- Syrokomla W., *Przyczynki do historii domowej w Polsce*, Wilno 1858.
- Ujma M., *Latyfundium Jana Sobieskiego 1652–1696*, Opole 2005.

- Wasilewski T., *Ludwika z Radziwiłłów Karolina*, w: PSB, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków 1973, s. 110–113.
- Wasilewski T., *Pękalski Jan*, w: PSB, t. 25, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 729–731.
- Wasilewski T., *Radziwiłł Bogusław (1620–1669)*, w: PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 161–172.
- Wasilewski T., *Radziwiłł Janusz h. Trąby (1579–1620), podczaszy lit.*, w: PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 202–208.
- Wasilewski T., *Radziwiłł Janusz h. Trąby (1612–1655), wojewoda wil., hetman w. lit.*, w: PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 208–215.
- Wasilewski T., *Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z koronną od Unii Lubelskiej do początku XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 51, 1986, nr 1, s. 45–62.
- Wisner, H., *Radziwiłł Krzysztof h. Trąby (1585–1640), wojewoda wileński, hetman w. lit.*, w: PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 270–283.
- Żojdź K., *Jan Mierzeński – klient i rezydent Bogusława Radziwiłła 1656–1665*, Oświęcim 2012.

Urszula Anna Augustyniak (ur. w 1950 r. w Warszawie) – polska historyk kultury, badaczka stosunków wyznaniowych i klientelizmu, lituanistka, emerytowana profesor zwyczajna Wydziału Historii Uniwersytetu Warszawskiego. E-mail: u.augustyniak@onet.eu, u.augustyniak@uw.edu.pl